

Գրիգոր Արծրունու աշխատությունները. հատոր առաջին. 1865—1871. հրատարակվել է Մշակ»-ի խմբագրությամբ. 406 էր., դ. 1 ը., Թիֆլիս, 1904 թ.

Վերջապէս՝ մենք ձեռքի տակ ունենք Գրիգոր Արծրունու աշխատությունների ժողովածուի առաջին հատորը և կարող ենք յուսալ, որ շուտով հնարաւորութիւն կ'ունենանք տեսնելու նաև հետևեալ հատորները:

Այդպիսով մենք շուտով բաւականաչափ նիւթ կ'ունենանք որոշելու և գնահատելու իր ամբողջութեան և իր մանրամասնութիւնների մէջ այն մարդու աշխարհահայեացքը, որ հայկական նորագոյն մտքի իշխաններից մէկն է եղել:

Միւս կողմից Գրիգոր Արծրունու աշխատութիւնների հատորները մեզ միջոց կը տան պարզելու այդ խոշոր մարդու հայեացքների էվոլյուցիան, սկսած ուսանողական շրջանից մինչև հասունութեան գագաթնակէտը, և որոշելու այն եւրոպական ազդեցութիւնները, որոնց նա ենթակայ է եղել իր գրական գործունէութեան ընթացքում և այդ գործունէութեան նախընթաց պատրաստական շրջանում:

Աւելորդ է ասել, որ այդ հատորները մեզ կը տան նաև այդ հետաքրքրական անձնաւորութեան ներքին կեանքի պատմութիւնը, որովհետև Արծրունին այն հազուագիւտ անձնաւորութիւններից էր, որոնք ապրում են միմիայն գրականութեամբ և միմիայն գրականութեան համար:

Մտադիր լինելով մի ուրիշ անգամ աւելի երկար խօսելու «Մշակի» հիմնադրի աշխարհահայեացքի մասին, առայժմ բաւականանում ենք մի քանի թոուցիկ նկատողութիւններով նրա աշխատութիւնների առաջին հատորում զետեղուած յօդուածների մասին:

Այդ յօդուածները մեծ մասամբ զուրկ են գրական արժանաւորութիւններից, իսկ տեղ-տեղ նոյնիսկ աշակերտական շարադրութիւնների տպաւորութիւն են գործում *), թէև վերջին յօդուածների տարեթուից մի տարի անցած Արծրունին պէտք է դառնար «Մշակի» հիմնադիրը և խմբագիրը:

Ամբողջ հատորում, եօթ տարուայ ընթացքում գրուած 46 յօդուածների շարքում, մի յօդուած կայ միայն, որ Արծրուն-

*) Օրինակ, «Երկուսից մըն է լաւը» յօդուածի ամբողջ առաջին կէսը անհմտա թարգմանութիւն է Իպոլիտ Ցէնի «Դեղաբուսութի փիլիսոփայութիւն» հեղինակութեան յառաջաբանի առաջին երեսներից, թէև Արծրունին չի յիշատակում ոչ Ցէնի անունը և ոչ էլ այն, որ իր գրածը ինքնուրոյն բան չէ:

նու ապագայ յաջող յօդուածներէ նախաճաշակէն է տալիս: 1870 թ. «Հայկական Աշխարհ»-ում տպուած յօդուածն է այդ՝ «Մեծ Միութեամբ մահի տարեդարձը սուրբ Ղազարի վանքում»:

Պարզ է, որ Արծրունին դեռ չէր գտել գրելու «ամթը», եթէ թոյլ կը տրուէ մեզ գործածել այդ ուսմական բառը, որի գրականական հոմանիշը, եթէ կայ, մեզ յայտնի չէ: Ինչպէս պարելու համար պէտք է գտնել պարի որոշ քայլը (պա) և երգելու և նուագելու համար՝ որոշ բաղխում (տեմպ), այնպէս էլ գրելու համար պէտք է գտնել նիւթին և իր անհատական-նութեան յարմար մի ձև, մի չափ, նախադասութիւններէ որոշ դասաւորութիւն, պարբերութիւններէ որոշ տիպ:

Բացի այդ՝ լաւ գրելու, ինչպէս նաև լաւ խօսելու համար անհրաժեշտ է որոշ աստիճանի ոգևորութիւն, այն, ինչ որ, կարծեմ Գոնկուրը, անուանում է «ուղեղի տենդը», որից, ի դէպ է ասել, և կախում է գրուածքի տեմպը և ռիթմը:

Արդ՝ զանազան մարդիկ զանազան պայմաններում են բռնում այդ «ուղեղի տենդով»: Ոմանց անհրաժեշտ է ունենդերներէ բազմութիւն—դրանք ճարտասաններ են, հռետորներ. ոմանք ընդհակառակը բարոյապէս կուչ են գալիս բազմութեան առաջ և կարող են ոգևորուել միմիայն առանձնասենեակի խաղաղ միայնութեան մէջ: Կան նոյնիսկ գրողներ, ինչպէս նորերըս մեռած ուսու Միխայիլովին, որոնք, իրանց ասելով, կարող են լաւ մտածել միմիայն գրիչը ձեռքներին: Կարելի է նոյնիսկ հաստատ ասել, որ գրողների, մանաւանդ օրագրողների (ժուրնալիստ) մեծամասնութիւնը մարդկանց այդ տիպին է պատկանում: Յիշեցէք, օրինակ, Էմիլ Զոլային, որ կմկմալով էր խօսում դատաւորների առաջ: Ինկատի ունեցէք և այն, որ արտաքին պայմանների ազդեցութիւնը այնքան զօրեղ է այդ դէպքում, որ նոյնիսկ հռետորների տարբեր տիպեր կան. հրաշալի քարոզիչը կարող է միջակ պարլամենտական ճառախօս լինել և բոլորովին վատ փաստաբան, և ընդհակառակը: Այդպէս ուրեմն որպէսզի մի տաղանդ, մի ձիրք արտայայտուի, անհրաժեշտ են յատուկ, համապատասխան պայմաններ:

Արծրունին, ինչպէս պէտք է ցոյց տար ապագան, իսկական մարտիկ գրող էր, այսինքն այնպիսի գրող, որի ոյժի և ընդունակութիւնների մաքսիմումը կարող էր արտայայտուել միմիայն բանակուռի դաշտում, հարուած տալիս և հարուած ընդունելիս: Նրան անհրաժեշտ էր համակրողների գունդ և թշնամիների բանակ: Բացի այդ՝ Արծրունին տաք տեմպերամենտի մարդ էր և ջղային: Նրան անհրաժեշտ էին յաճախակի կռիւներ, անընդհատ իրար հետևող ճակատամարտերի շարքեր: Մայիս, 1904.

Մի որևէ ամսագրի համար նա կը լինէր օգտակար, բայց թերեւ միջակ հրապարակագիր, մինչդեռ օրագրում նա զգում էր իրան ինչպէս ձուկը ջրում:

Այս բոլորից յետոյ հասկանալի է, թէ ինչու Արծրունին իր գործունէութեան նախամշակական վեցամիսայ շրջանի ընթացքում չկարողացաւ գտնել գրելու իր առանձնայատուկ, անհատական ձևը, իր պարզ և ուժեղ ոճը, որ այնքան յիշեցնում է դարբնի՝ կռանի հակիրճ ու ուժգին հարուածներէ կրկնութիւնը:

Գալով Արծրունու նախամշակական յօդուածներէ բովանդակութեան, պէտք է ասել, որ նրանք հէնց սկզբից ցոյց են տալիս Արծրունու հրապարակագրական հակումները և պարունակում են նրա ազատամիտ աշխարհայեացքի սաղմերը, ինչպէս նաև նրա հայեացքների միակողմանիութիւնը և երբեմն պարագրքսի չափեր ընդունող ծայրայեղութիւնը, որ այնքան հակառակութիւնների և թիւրիմացութիւնների առիթ պէտք է տար ապագայում:

Իր այդ յօդուածներում Արծրունին արդէն թունդ բէալիստ և ուտիլիտարիստ է և սաստիկ կերպով հիգնում է ու հարուածում իդէալիստներին, համեկով իր յարձակումների և պահանջների մէջ նոյն միամիտ միակողմանիութեան, որը Պիսարեովի բերնով ոչնչութիւն էր յայտարարում Պուշկինին, գահազրկում էր Շեքսպիրին և խորհուրդ տալիս Շչեդրինին, որ «երգիծաբանութեան անմեղ ծաղիկները» (այսինքն «Губернские очерки»-ի նման գրուածքները) թողած՝ զբաղուի բնական գիտութիւններ ժողովրդականացնող գրքոյկներ շարադրելով: Արծրունին էլ սաստիկ սիրահար է բնական գիտութեան, մինչդեռ ամեն մի գեղարուեստական գործ պէտք է իր շօշափելի օգուտը ապացուցանի, որպէսզի անցաթուղթ ստանայ նրանից: Եւ ինչպէս Պիսարեովը, Արծրունին էլ շատ պրիմիտիւ գաղափար ունի օգտի մասին: Որ հայը պէտք է հայերէն իմանայ և սովորի, դա աքսիոմա չէ Արծրունու համար, և նրանք, որոնք այդ բանը ինքնըստինքեան հասկանալի և անհրաժեշտ բան են համարում, դատարկ իդէալիստներ են նրա աչքում: Լեզուն միջոց է և ոչ թէ նպատակ, բացադանչում է Արծրունին, մոռանալով, որ լեզուն ազգի մարմնացած հոգին է:

Քննադատելով իդէալիստների «արուեստը արուեստի համար» բանաձևը, Արծրունին ասում է. «Ես միայն այն գիտեմ, որ ևս «ժողովուրդ» եմ և կը կամենայի, որ ամեն բան ինձ օգնէր լաւանալու, ձգտելու դէպի բարոյականութիւնը, դէպի իմ կեանքի լաւացնելը, դէպի առաջադիմութիւնը... Իսկ այնպիսի նը-

կարչութիւնները, որտեղ ներկայացրած է (թէպէտ և երևելի Ռաֆայէլի ձեռով) գեղեցիկ կնոջ տկուր մարմինը, կամ բնութեան տեսարանը, սարեր, ձոր ու ջուրը,—սրանից, ես խոստովանում եմ ձեզ, սրանից ես առաւել բարոյական չեմ դառնում»:

Արծրունուն, ինչպէս և Պետրեւլին, իբրև իր առաջին ֆազիսում գտնուող ուտիլիտարիզմի ներկայացուցիչներին, սխալ է թւում այն հայեացքը, որ իսկական գեղարուեստական գործը ինքնըստինքեան, ստեղծագործողի նպատակից անկախ, վերին աստիճանի օգտակար մի բան է, և այդ կողմից հետաքրքրական է Արծրունու վերոյիշեալ տողերի հետ համեմատել Դլեր Ուպենսկու յօդուածը Միլոսեան Վեներայի արձանի մասին: Ուպենսկին, այդ «նարոզնիկը», որ իր գրուածքներում միշտ ժողովրդական ցաւերից է խօսել, նկարագրելով Վեներայի արձանից իր ստացած տպանորութիւնը, ասում է, որ շատ քիչ բան աշխարհում այնքան ազնուացնող տպաւորութիւն է գործել իր վրայ, որքան այդ արձանը, որ իր համաչափ մարմնաձևերով, իր իգէալական պրոպորցիաներով, շօշափելի կերպով զգալ է տալիս, թէ ինչ պիտի լինի «մարդը», աշխատանքի բաժանմունքից չխեղաթիւրուած, ճնշման տակ չկորացած և ներդաշնակ կեանքով ապրող մարդը:

Թատրոնական գրուածքներից Արծրունին ընդունում է միայն այն գրուածքները, որոնք դատաւիտում են մարդկանց պակասութիւնները, որևէ հասարակական հարց են բարձրացնում և մի բան են սովորեցնում հանդիսականներին: Ուրիշ խօսքով Արծրունու աչքում գին ունեն այն թատերագրութիւնները, որոնք *pièce à thèse* են կոչւում ֆրանսերէն:

Թէ որ աստիճանի միակողմանիութեան և ծայրայեղութեան էր հասնում Արծրունին իր սկզբնական յօդուածներում, երևում է նաև նրանից, որ Պոլ դը Կոկին մարդկութեան ամենա երևելի գրողների շարքն է դասում և ցաւ է յայտնում, որ հայրերիս մէջ չկան Պոլ դը Կոկի նման գրողներ:

Արծրունին նացիոնալիստ է: Նրա կարծիքով ամեն ինչ կախուած է բանականութիւնից, խելքից: Մարդիկ վատ են միմիայն այն պատճառով, որ յիմար են կամ տգէտ: Պէտք է հասկացնել և սովորեցնել մարդկանց, և նրանք կը լաւանան: Պէտք է ազդել մարդկանց խելքի վրայ: Ինչ որ առողջ դատողութեան հակառակ է, նախապաշարմունք է կամ զառանցանք:

Աշխատանք և գիտութիւն, ահա բէալիզմի էութիւնը:

«Ուրեմն մեր բոլոր պահանջմունքն ի՞նչ է. «Աշխատանք»

մտաւորական և նիւթական»,—ասում է Արծրունին («Գրական-նութիւն չկայ», եր. 124):

Արծրունին հակայեղափոխական է: «Գերմանիան նշանակում է ազատութիւն, իսկ Ֆրանսիան միայն յեղափոխութիւն, ուրեմն Գերմանիան պաշտպանում է արդեան մի գաղափարը, իսկ Ֆրանսիան դժբախտապէս հետևում է մի հնացած գաղափարին» («Ֆրանսիա և Գերմանիա». Հայկական Աշխարհ, 1870, №9):

Արծրունին կանանց հարցի ջերմ կուսակից է: Այդ հարցին նուիրուած մի շարք յօդուածներ կան առաջին հատորում, որոնց մէջ Արծրունին քարոզում է կանանց կրթութեան անհրաժեշտութիւնը և պաշտպան է հանդիսանում կանանց իրաւունքներին և խառն (երկսեռ) դպրոցների սիստեմին:

Մի խօսքով, իր գործունէութեան նախաձեռնական շրջանում Արծրունին արդէն հանդէս է գալիս իբրև համոզուած լիբերալ:

Արծրունին, ինչպէս միշտ, իր սկզբի յօդուածներում էլ արտայայտում է վերին աստիճանի սուբիեկտիվ հայեացքներ: Զօրեղ անհատականութիւններից շատ քչերին է յաջողում օրիեկտիվ լինել իրանց դատողութիւնների մէջ, իսկ Արծրունին ոչ միայն զօրեղ անձնաւորութիւն էր, այլև տանու դաստիարակութիւն ստացած, ուրիշ խօսքով՝ հեռու ընկերական լայն շրջանից, հեռու դպրոցից, ուր մարդիկ մանկութիւնից սովորում են նայել նաև ուրիշի աչքերով, մտնել երբեմն ուրիշի կաշու մէջ, ստուգել իրանց զգացածն ու մտածածը ուրիշի զգացմունքով ու մտածմունքով:

Այդ կողմից շատ բնորոշ է Թիֆլիսում համալսարան հիմնելու օգտակարութեան հարցը: Իր գործունէութեան սկզբում Արծրունին դէմ էր Թիֆլիսում համալսարան հիմնելուն: Ինչո՞ւ: Որովհետև, ասում էր նա, եթէ Թիֆլիսում համալսարան լինի, Թիֆլիսեցի հայերը իրանց զաւակներին չեն ուղարկի հեռաւոր համալսարաններ, և այդպիսով հայ երիտասարդները ընդմիշտ կը մնան իրանց բռնակալ ծնողների ազդեցութեան տակ և իրանց ազգականների ու ծանօթների և տեղական անզարգացած հասարակութեան փտած շրջանում: Կարծէք թէ ամեն մի հայ ծնող նոյնպիսի բռնակալ էր, ինչպէս Գրիգոր Արծրունու հայրը, և նոյնպէս միջոց ունէր սկզբում տանու կրթութիւն տալ իր որդուն, հեռու պահելով ամեն մի շփումից, իսկ յետոյ ուղարկել Ռուսաստան և արտասահման: Եթէ այդ հարցը քննելիս Գրիգոր Արծրունին մի րոպէ մոռանար սեփական կեանքի առանձնայատուկ պայմանները, անշուշտ կը հասկանար, որ հայ ծնողներ լի մեծագոյն մասը այն ժամանակ անկա-

բող էր զաւակներին ուղարկել հեռաւոր համալսարաններ: Եթէ Արծրունին դպրոցում սովորած լինէր, նա կը հասկանար, թէ ինչ ահագին նշանակութիւն ունի մի հասարակութեան համար այս կամ այն դպրոցի, մանաւանդ բարձրագոյն դպրոցի գոյութիւնը:

Իր սկզբնական յօդուածներում Գրիգոր Արծրունին ցոյց է տալիս նաև իր անտեղեակութիւնը հայոց պատմութիւնից: Խօսելով մի ֆրանսիացի հեղինակի մասին՝ Արծրունին գրում է.

«Յաւելով ցոյց կ'տամ 361 երեսը, որը վկայ է հեղինակի բանի մի բաներում խորին տգիտութեանը: Վստան տարի առաջ, ասում է նա, հայերը (թիւրքիայում) թիւրքեր էին թէ վարքերով թէ լեզուով: Այժմ իրանց մէջ մտցրած ազգային մի այբուբենի շնորհով, նոքա ևս ժշակում են իրանց լեզու, նոքա ևս յոյների նման ձգտում են դէպի մեծ գաղափարը»: Ուրեմն հեղինակը չգիտէ, թէ մեր այժմեան օրագիրներում գործածուած գրերը նոյն են, որոնք IV դարում մեր Գրիգոր Լուսաւորիչն էր գործածում իր աստուածաբանական գրուածքներում: Զարմացած կարդացի՞նք գրքի մէջ, թէ հեղինակը Կ. Պոլսի մէջ է ապրում...» (եր. 303):

Նոյնքան, գուցէ և աւելի զարմանալի էր, ի հարկէ, այն, որ Գրիգոր Արծրունին, հայ լինելով, չգիտէր, որ «այժմեան օրագիրներում գործածուող գրերի» գիւտը եղել է Գրիգոր Լուսաւորիչի շատ յետոյ:

Զնայելով այն բոլոր պակասութիւններին, որ մենք մանր-բամանօրէն յիշեցինք, Արծրունու երիտասարդական յօդուածները չէին կարող բարեբար ազդեցութիւն չունենալ հայ ընթերցողի վրայ: Այն ժամանակ, երբ Արծրունին գրում էր իր այդ յօդուածները, լիբերալիզմը, իր սխալներով հանդերձ, ահագին դեր ունէր կատարելու մեր հասարակութեան մէջ:

Եթէ ծայրայեղութիւնը և միակողմանիութիւնը երբեմն անհրաժեշտ են լինում և յաճախ ներելի, այդ նրանից է, որ կեանքում ամեն ինչ աններդաշնակ է, բոլոր կշիռքները անհաւասարակչիւ և բոլոր ճիպոտները մի կողմի վրայ ծռուած:

Միակողմանիութիւնը բացարձակ վնասակար է միայն այն ժամանակ, երբ յօնքը շինելու տեղ աչքն էլ են հանում:

Արծրունու միակողմանիութիւնը, — եթէ օգտուենք այդ փողովորդական ասացուածքի բառերից, — նրանումն էր, որ նա կոյրի աչքը բանալիս մի քիչ խանձում էր յօնքերը, մի բան, որ շատ անգամ անհրաժեշտ չէր: